

Zofia Frączek

ZNACZENIE RODZINY W POMNAŻANIU KAPITAŁU LUDZKIEGO

MEANING OF THE FAMILY IN HUMAN CAPITAL INCREASE

Człowiek jest istotą rozumną. Potrzebuje sensu i jasnego celu swoich działań, horyzontu, który wyznaczałby trud codzienności, nadawał jej wartość¹.

Streszczenie

Rodzina poprzez wypełnianie istotnych funkcji i zadań stanowi pierwsze i podstawowe środowisko dla budowania kapitału ludzkiego. Problemy, których rodzina dziś doświadcza, są zagrożeniem dla jej rozwoju oraz rozwoju społecznego. W tych okolicznościach niezbędne staje się konstruowanie prawnych i instytucjonalnych środków wspierania rodziny.

Słowa kluczowe: rodzina, funkcje i zadania rodziny, kapitał społeczny.

Summary

Family by fulfilling its functions and challenges is the first and basic environment in human capital's development. Problems, which family has got at present, are a danger for its and social development. In this situation, creating institutional means of family support, becomes necessary.

Key words: family, functions and challenges of family, human capital.

1. Rodzina jako miejsce budowania kapitału ludzkiego

Rodzina opisywana jest w literaturze w kontekście grupy społecznej, instytucji, środowiska wychowawczego, zrzeszenia oraz wspólnoty. Dla pedagogów najistotniejsze jest podejście do rodziny jako podstawowego środowiska wychowawczego, na które składają się m.in. takie elementy, jak:

- jakość stosunków międzyludzkich w rodzinie;
- umiejętność wzajemnego komunikowania się poprzez rozumienie przeżyć i uczuć członków rodziny;
- istnienie symboli kulturowych kształtujących relacje w rodzinie².

¹ K. Denek, *Filozofia życia*, Poznań 2012, s. 88.

² Por. B. Matyjas, *Pedagogika społeczna i rodzinna – nowe obszary badawcze*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2003, nr 10, s. 16–17.

Rodzina odgrywa główną rolę w rozwoju człowieka. To, w jaki sposób zaznaczy się ona w indywidualnym istnieniu ludzkim, uzależnione jest od jakości szeroko rozumianego wychowania rodzinnego. Stwarzając określone warunki dla życia i rozwoju swoich członków, decyduje ona nie tylko o własnym trwaniu, ale także o kondycji całego społeczeństwa. Jest miejscem budowania ludzkiego kapitału³.

Już w czasach pierwotnych istotna była wartość człowieka – jego kondycja fizyczna, mądrość, pomysłowość oraz wewnętrzna determinacja. Znaczącą rolę odgrywał ten, kto posiadał umiejętności przywódcze. Ważny był spryt i umiejętność współdziałania. Moc była w sile, a siła w grupie. Wykluczenie i brak umiejętności kooperatywnych oznaczał koniec egzystencji jednostki⁴.

Rozwój społeczno-ekonomiczny i kulturalno-edukacyjny dokonuje się dzięki człowiekowi, kapitałowi ludzkiemu. W opracowaniach naukowych brak jest jednoznacznego, precyzyjnego określenia pojęcia kapitału ludzkiego. Posługują się nim reprezentanci bardzo wielu dyscyplin naukowych. Na użytek własnych dociekań badawczych podejmują oni liczne próby uściślenia tego terminu. Działania takie występują także w obszarze pedagogiki. Przykładem są rozważania K. Denka, który wyjaśnia, że istotę kapitału ludzkiego stanowi zasób wiedzy, umiejętności, zdrowia i energii witalnej tkwiący w każdym narodzie. Jest on źródłem przyszłej satysfakcji, wynagrodzenia za wykonywaną pracę, czyli świadczonych usług społecznie wartościowych. Jakość kapitału ludzkiego wzrasta poprzez ochronę zdrowia (wpływając na długość życia, witalność, siłę i wigor ludzki); kształcenie i doskonalenie kadr; gromadzenie informacji i prowadzenie badań naukowych. Inwestowanie w człowieka sprzyja postępowi cywilizacyjnemu, pomnaża bogactwo kraju oraz zwiększa jego konkurencyjność w wymianie międzynarodowej⁵.

Potencjał kapitału ludzkiego powiększa się w drodze wspierania rozwoju człowieka, który rozpoczyna się już w środowisku rodzinnym. Poprzez wypełnianie swych funkcji i wynikających z nich szczegółowych zadań rodzina sprzyja rozwojowi swych członków w wymiarze fizycznym, intelektualnym, społecznym, emocjonalnym oraz duchowym. W literaturze przedmiotu istnieje wiele klasyfikacji funkcji rodziny. Ich autorami są m.in. Z. Tyszka, M. Ziemska, F. Adamski, S. Kawula, K. Ostrowska.

Z. Tyszka wyjaśnia, że funkcje rodziny to: „wyspecjalizowane oraz permanentne działania i współdziałania członków rodziny, wynikające z bardziej lub

³ Por. A.W. Janke, *Wychowanie rodzinne w teorii i praktyce. Rozwój pedagogicznej orientacji familiologicznej*, Toruń 2008, s. 13–23.

⁴ Por. G. Kryk, *Uniwersytet dziecięcy w rozwoju kapitału ludzkiego i społecznego* [w:] *Edukacja jutra. Polityka, aksjologia i kreatywność w edukacji jutra*, red. K. Denek, A. Kamińska, W. Łuszczuk, P. Oleśniewicz, Sosnowiec 2012, s. 187.

⁵ Por. K. Denek, *Uniwersytet w perspektywie społeczeństwa wiedzy. Przyszłość kształcenia nauczycieli*, Poznań 2011, s. 216–218.

mniej uświadomionych sobie przez nich zadań, podejmowanych w ramach wyznaczonych przez obowiązujące normy i wzory, a prowadzące do określonych efektów głównych i pobocznych”⁶.

Opisując funkcje rodziny, M. Ziemska wskazała na funkcję prokreacyjną, zarobkową, usługowo-opiekuńczą, socjalizacyjną i psychohigieniczną⁷.

Z kolei Z. Tyszka wyróżnił funkcje:

- biopsychiczne (funkcja prokreacyjna i seksualna);
- ekonomiczne (funkcja materialno-ekonomiczna i opiekuńczo-zabezpieczająca);
- społeczno-wyznaczające (funkcja klasowa i legalizacyjno-kontrolna);
- socjopsychologiczne (funkcja socjalizacyjna, kulturalna, rekreacyjno-towarzyska, emocjonalno-ekspresyjna)⁸.

S. Kawula zwraca uwagę na to, że nie ma potrzeby mnożyć funkcji rodziny, gdyż odwraca to uwagę od jej podstawowych i pochodnych funkcji. Autor podaje cztery podstawowe funkcje: biologiczno-opiekuńczą, kulturalno-towarzyską, ekonomiczną i wychowawczą⁹.

Godną uwagi klasyfikację funkcji rodziny zaprezentowała K. Ostrowska. Mając na względzie potrzebę przeciwdziałania narastającej patologii życia społecznego, autorka przypisała rodzinie pewne nowe funkcje. Oprócz funkcji prokreacyjnej, socjalizacyjno-kulturotwórczej, opiekuńczo-wychowawczej oraz ekonomicznej wyróżniła także funkcję wspomagającą rozwój osobowości i funkcję profilaktyczną¹⁰. Na szczególną uwagę zasługuje funkcja profilaktyczna, której realizacja polega na stałej obserwacji i neutralizacji tych czynników, które mogą zagrażać zdrowiu, życiu, rozwojowi psychicznemu, społecznemu oraz duchowemu wspólnoty. Jest to zatem stymulowanie i poszukiwanie działania tych czynników, które sprzyjają zdrowiu, rozwojowi osób i jedności rodziny¹¹.

Przegląd opracowanych przez badaczy klasyfikacji funkcji rodziny pozwala na dokonanie pewnej ich syntezy i wyodrębnienie następującego podziału:

1. Funkcje instytucjonalne (związane z podejściem instytucjonalnym do rodziny i małżeństwa):
 - prokreacyjna – zapewniająca ciągłość społeczeństwa;
 - seksualna – wiąże się z akceptowanym w społeczeństwie sposobem współżycia seksualnego;

⁶ W. Pomykało (red.), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa 1993, s. 696.

⁷ Por. M. Ziemska, *Wpływ przemian funkcji rodziny na socjalizację dzieci* [w:] *Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, Warszawa 1979, s. 236–250.

⁸ Por. Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, Warszawa 1974, s. 61–69.

⁹ Por. S. Kawula, *Rodzina jako grupa i instytucja opiekuńczo-wychowawcza* [w:] *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, Toruń 2005, s. 59.

¹⁰ Por. K. Ostrowska, *Podstawowe funkcje rodziny* [w:] *Wychowanie do życia w rodzinie*, red. K. Ostrowska, M. Ryś, Warszawa 1999, s. 137.

¹¹ Tamże, s. 148–150.

- ekonomiczna – umożliwiająca zaspokojenie potrzeb o charakterze materialnym każdego członka rodziny, składają się na nią podfunkcje: produkcyjna, zarobkowa, gospodarcza i usługowo-konsumpcyjna;
 - opiekuńczo-zabezpieczająca – chroniąca członków rodziny;
 - integracyjna – powiązana jest ze społeczną kontrolą zachowań członków rodziny;
 - socjalizacyjno-wychowawcza – realizuje się poprzez przygotowanie członków rodziny do wejścia w społeczeństwo i poprzez wspólne dopasowywanie indywidualnych cech osobowości czynione przez oboje małżonków;
 - stratyfikacyjna – określająca status społeczny wszystkich swoich członków;
 - rekreacyjna – zaspokaja potrzeby członków rodziny dotyczące relaksu, odpoczynku i rozrywki,
 - kulturalna – podtrzymująca tradycję krzewienia kultury i przekazująca zasady stosownego zachowania się;
 - moralno-religijna – zabezpieczająca wychowanie dzieci w duchu ideałów zgodnych z wyznawaną religią;
 - profilaktyczna – chroniąca członków rodziny przed negatywnymi wpływami zewnętrznego świata;
 - emocjonalno-ekspresyjna – zaspokajająca potrzebę uczuć i emocji członków rodziny oraz wyrażania osobowości na zewnątrz.
2. Funkcje osobowe (związane z podejściem do rodziny jako grupy społecznej o charakterze pierwotnym i osobowym):
- małżeńska – zaspokajająca potrzeby intymnego życia małżonków;
 - rodzicielska – realizująca potrzeby uczuciowe rodziców i potomstwa;
 - braterska – polegająca na obdarowywaniu się miłością przez rodzeństwo¹².

Dokonujący się postęp społeczny prowadzi do przemian w realizacji przez rodzinę jej funkcji i zadań oraz do wypełniania niektórych funkcji rodziny przez wyspecjalizowane instytucje społeczne. Należy jednak podkreślić, że wśród funkcji rodziny są także i takie, których przemiany (w zakresie ich realizacji) nie są dla rodziny korzystne, a wypełnianie funkcji rodziny przez instytucje również nie przynosi oczekiwanych efektów.

2. Przeobrażenia w zakresie wypełniania przez rodzinę jej funkcji oraz zadań – uwarunkowania i konsekwencje

Rodzina budziła od dawna zainteresowanie nauki. Współcześnie jest ono coraz większe ze względu na troskę o jej trwanie i przyszłość społeczeństwa. Istotny wpływ na rodzinę wywiera społeczeństwo globalne. Kondycja dzisiaj-

¹² *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. V, Warszawa 2007, s. 306–316.

szej rodziny jest wypadkową trwających przez stulecia przemian społecznych, których główną składową są społeczno-gospodarcze przeobrażenia świata. Globalizacja rozwinęła na szeroką skalę międzyludzką więź ekonomiczną i informacyjną. W związku ze wzrostem przestrzennej ruchliwości ludności dochodzi do częstego zderzania się kultur oraz coraz większej atomizacji społecznej. Nastąpiła też dalsza liberalizacja życia społecznego w dziedzinie obyczajów i moralności, autonomizacja jednostek w ramach makro-, mezo- i mikrostruktur społecznych¹³. Procesy zachodzące w społeczeństwie globalnym są powodem wielu przemian w życiu rodzinnym, do których należy:

- wzrost zatrudnienia kobiet nie tylko ze względów ekonomicznych, ale spowodowany również potrzebą samorealizacji;
- daleko posunięty proces egalitaryzacji w małżeństwie i rodzinie;
- wzrost wartości dóbr konsumpcyjnych, które stają się wyznacznikiem pozycji społecznej jednostki;
- coraz mniejsze znaczenie tradycyjnych wartości rodzinnych;
- zindywidualizowanie form aktywności i zainteresowań wśród członków rodziny;
- procesy autonomizacji członków w obrębie rodziny;
- postępująca dezintegracja znacznej liczby rodzin;
- narastanie konfliktów małżeńskich skutkujących wzrostem rozwodów;
- wzrost liczby związków konkubenckich i osób żyjących w stanie wolnym;
- zwiększenie się zjawisk patologii społecznej i psychospołecznej jednostek mających swe źródło w rodzinie¹⁴.

Warto podkreślić, że przeobrażenia współczesnej rodziny ukształtowały nową hierarchię dóbr rodzinnych. Wysoko cenionym dobrem stała się satysfakcja z życia małżeńskiego i rodzinnego. Trwałość rodziny nie jest już dobrem naczelnym. Brak satysfakcji usprawiedliwia decyzję o rozwodzie, priorytetem jest szczęście małżonków. Niekiedy nawet dobro dzieci jest sprawą drugorzędą.

Zasadnicze zmiany, które zaszły w rodzinie wiążą się, w ocenie Z. Tyszki, z następującymi przemianami w realizacji jej funkcji:

- funkcja seksualna – nastąpił wzrost przedmałżeńskich i pozamałżeńskich kontaktów seksualnych;
- funkcja ekonomiczna – widoczna jest partykularyzacja dochodów członków rodziny, w wielu przypadkach zarobkują oboje małżonkowie, a często także dorosłe dzieci, przy czym na budżet rodzinny składa się tylko część uzyskanych dochodów, reszta jest przeznaczana na indywidualne cele;
- funkcja kontrolna – wystąpiło znaczne jej ograniczenie (m.in. z uwagi na wzrost anonimowości społecznej, autonomizację członków rodziny, zwiększenie

¹³ Por. M. Bieńko, *Znaczenie więzi wielopokoleniowych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2007, nr 9, s. 3–10.

¹⁴ Por. Z. Tyszka, *Nielatwe problemy rodziny współczesnej*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1999, nr 3, wkładka.

się czasu ich pobytu poza domem), przy jednoczesnym zmniejszeniu samokontroli jednostki i kontroli społecznej na wszystkich poziomach;

– funkcja socjalizacyjno-wychowawcza – jej zakres uległ zawężeniu ze względu na zwiększenie się obszaru działań instytucjonalnych, zaznaczyła się także indywidualizacja oddziaływań ze względu na zróżnicowanie postaw rodzicielskich matek i ojców;

– funkcja kulturalna – nastąpiło wytworzenie i znaczne upowszechnienie domowych środków przekazu informacji i kultury;

– funkcja profilaktyczna – to nowa funkcja będąca wyznacznikiem czasów współczesnych, stanowiąca wyzwanie dla rodziców. Związana jest ze świadomym i aktywnym ich włączaniem się w przeciwdziałanie uzależnieniom członków rodziny¹⁵. Jej realizacja jest dziś bardzo utrudniona z uwagi na braki w wiedzy i doświadczeniu rodziców w zakresie specyfiki różnych środków toksycznych oraz ich działania na organizm człowieka.

Rodzina stanowi grupę relacji umiejscowioną w całościowej strukturze relacji człowieka ze światem, a także jeden z psychologicznych wyznaczników wysokiej jakości życia w wymiarze aktualnym i perspektywicznym. Jest ona niejako obszarem, na którym młody człowiek uczy się rozwiązywać swoje życiowe problemy i podejmować ważne decyzje. Tu kształtują się również mechanizmy regulacyjne, warunkujące w przyszłości skuteczne radzenie sobie z trudnościami życiowymi. Rodzina jest odpowiedzialna za wykorzystanie potencjału rozwojowego tkwiącego w człowieku. Powinna ona stanowić wsparcie dla młodego człowieka w jego rozwoju i relacjach ze światem¹⁶. Chodzi tu o wsparcie informacyjne, emocjonalne, materialne i duchowe. Jak widać, współczesna rodzina podlega powolnym, lecz nieodwracalnym przeobrażeniom w realizacji funkcji i zadań. Szczególnie istotne znaczenie dla jej członków mają przemiany dokonujące się w samej rodzinie. Coraz częściej płaci ona wysoką cenę za szybkie tempo życia, które zmniejsza możliwość wspólnotowego przeżywania wartości, dzielenia się uczuciami i emocjami. Rodzina staje się bliższa modelowi zrzeszenia, odchodzi od modelu grupy nierozdzielnej i trwałej. Jako podstawowe środowisko wychowawcze nie realizuje swych obowiązków w pożądanym sposób, nie zaspokaja w pełni potrzeb swych członków, a w szczególności potrzeb młodego pokolenia¹⁷.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że przemiany społeczno-ekonomiczne, które zaszły w Polsce (pod wpływem procesów globalnych) na przełomie XX i XXI w.,

¹⁵ Szerzej o tym: Z. Tysza, *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa* [w:] *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Warszawa 1995, s. 137–152.

¹⁶ Por. B. Bartosz, *Niektóre zagadnienia wsparcia społecznego*, „Prace Psychologiczne” XXIV, Wrocław 1992, s. 29–30.

¹⁷ Por. A. Żurek, *Orientacje na mikrostrukturę a rodzina* [w:] *Rodzina współczesna*, red. M. Ziemska, Warszawa 2001, s. 32–43.

przyniosły ze sobą problemy społeczne, które wywierają wpływ na wypełnianie funkcji i zadań przez wiele rodzin. Przykładem są zmiany na rynku pracy – wprowadzenie nowych technologii do przemysłu, a także komputeryzacja linii produkcyjnych spowodowały likwidację licznych zawodów i związanych z tym miejsc pracy, ograniczenie zatrudnienia i wzrost wskaźnika bezrobocia¹⁸. To właśnie brak pracy, czyli bezrobocie jest jednym z głównych czynników, który nieustannie zagraża prawidłowemu funkcjonowaniu rodziny. Jest to problem społeczeństwa i rodziny, ale najbardziej dotkliwe konsekwencje w tym zakresie ponosi właśnie rodzina. Bezrobocie ma ogromny wpływ na jakość życia ludzi. Dzieci i młodzież, którzy dorastają w niedostatku, czują się gorsi od innych. Mają gorszej jakości ubrania, bywa też, że są niewłaściwie odżywiani. Warto zauważyć, że ta „inność” zostaje jakby zakodowana w ich psychice. Uczą się zaspokajania tylko najbardziej niezbędnych potrzeb, a ponadto często utrwała się w nich postawa roszczeniowa, przeświadczenie, że to inni mają zadbać o ich podstawowe potrzeby. Brak środków finansowych nie pozwala rodzicom na zaplanowane kształcenie swych dzieci, przez co zmniejszają się ich szanse na poprawę warunków bytowych. Często w takich sytuacjach rodzice próbują poprawiać standard życia rodzinnego poprzez wyjazd za granicę. Jednak migracja zarobkowa nie jest najlepszym rozwiązaniem, gdyż w rodzinach emigrantów pojawiają się zakłócenia ról rodzinnych. Najczęściej matki zmuszone są do podejmowania ról i obowiązków nieobecnych mężów. Choć bywa też i tak, że to pozostający w kraju ojcowie starają się przejąć obowiązki swych żon i matek. Czasem w realizację rodzicielskich obowiązków włączają się także starsze dzieci i dalsza rodzina. „Rodziny emigrantów, podejmując decyzję o migracji zarobkowej jednego rodzica (czasami nawet obojga), stanowią specyficzny typ rodziny rozłączonej na dłuższe lub krótsze okresy. Z punktu widzenia formalnego pozostają rodziną pełną, jednak ze względu na długotrwałą lub częsty brak któregoś z rodziców posiadają wiele cech rodziny niepełnej, z typowym układem ról rodzinnych i małżeńskich, odmiennym klimatem emocjonalnym (atmosferą domową), zakłóconym procesem komunikacji i realizacji poszczególnych zadań”¹⁹.

Kolejną przyczyną zaburzeń w funkcjonowaniu rodziny jest problem alkoholowy. Może on być wynikiem bezradności współczesnego człowieka, braku umiejętności radzenia sobie z odnajdywaniem się w nowej rzeczywistości gospodarczej, w sytuacji bezrobocia. Nałóg ten wpływa destrukcyjnie na funkcjonowanie całej rodziny, ale najbardziej dotyka dzieci, gdyż zakłóca on poczu-

¹⁸ Szerzej o tym: T. Rostowska, *Aktywność zawodowa małżonków a jakość ich życia* [w:] *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, red. T. Rostowska, Warszawa 2009, s. 62–75.

¹⁹ T. Rostowska, *Wpływ migracji zarobkowej na jakość życia rodzinnego* [w:] *Psychologia rodziny...*, s. 107.

cie ich bezpieczeństwa, akceptacji i miłości. Często jest przyczyną agresji i stosowania przemocy wobec współmałżonka czy dzieci. Problem alkoholowy rodzi przede wszystkim bardzo napiętą atmosferę domową, która niszczy więzi rodzinne. Bywa, że jest on przyczyną rozpadu rodziny. Dzieci z rodzin alkoholowych najczęściej sprawiają trudności wychowawcze. Występuje u nich zaburzony rozwój emocjonalny, intelektualny i osobowościowy. Bardzo często używają wulgarnych słów, kłamią, nie mają poczucia wstydu czy wyrzutów sumienia, niekiedy nie mają też wyrobionych podstawowych nawyków higieny osobistej oraz kultury bycia²⁰.

Do niebezpieczeństw zagrażających rodzinie, a powiązanych z bezrobociem i problemem alkoholowym należy przemoc. Jest to zjawisko popularne i powszechnie akceptowane w naszym społeczeństwie. Przemoc jest obecna w codziennym życiu, spotykamy się z nią wszędzie – w rodzinie, w szkole, zakładzie pracy, telewizji, radiu, Internecie. Najczęściej przemocy doświadczają dzieci, kobiety i osoby starsze, w znacznie mniejszych rozmiarach mówi się o mężczyznach jako ofiarach przemocy. Formami przemocy stosowanymi wobec dzieci czy współmałżonka jest przeważnie przemoc fizyczna, psychiczna, wykorzystywanie seksualne i zaniedbywanie²¹.

W każdej rodzinie pojawiają się problemy, które są mniejszej lub większej wagi. Jedne rodziny rozwiązują je bardzo szybko, inne zaś nie umieją sobie same poradzić. Czasami problemy te nawarstwiają się i jest ich tak dużo, że rodzina nie potrafi ich rozwiązać. Prowadzi to wówczas do powstania tzw. rodziny dysfunkcyjnej, która, jak sama nazwa wskazuje, nie funkcjonuje tak jak powinna. Rodzina dysfunkcyjna to taka, która nie potrafi dostatecznie dobrze wypełniać swoich funkcji, a więc taka, która nie potrafi sprostać swoim obowiązkom względem dzieci i innych członków oraz pomyślnie rozwiązywać swoich problemów i sytuacji kryzysowych. Dysfunkcyjność rodziny może dotyczyć realizacji różnych zadań oraz różnego ich zakresu. Można zatem wyróżnić dysfunkcję całkowitą, oznaczającą, że w rodzinie występuje kompletne niepowodzenie w realizacji zadań oraz funkcji rodziny i muszą ją w tym zastąpić wyspecjalizowane rodziny bądź instytucje, oraz dysfunkcję częściową, oznaczającą, że rodzina nie potrafi realizować prawidłowo niektórych swych zadań i funkcji²².

Różnego rodzaju zagrożenia, których doświadczają rodziny, niweczą jej prawidłowy ład. Do jednych z ważniejszych, co warto podkreślić, należą: bezrobo-

²⁰ Por. B. Komorowska, *Zjawisko trudności wychowawczych – ważny problem w aspekcie patologii społecznej* [w:] *Rodziny problemowe i możliwości ich wspomagania*, red. R. Stojekka-Zuber, A. Róg, Tarnobrzeg 2007, s. 93.

²¹ Szerzej o tym: J. Brągiel, *Zagadnienie przemocy wobec dziecka w rodzinie* [w:] *Pedagogika rodziny...*, s. 295–297.

²² Por. S. Badora, B. Czeredreka, D. Marzec, *Rodzina i formy jej wspomagania*, Kraków 2001, s. 53–54.

cie, ubóstwo, alkoholizm oraz przemoc panująca w rodzinie i lokalnym środowisku. Uwarunkowań tych szkodliwych zjawisk można dopatrywać się w przemianach globalnych. Determinują one szerokie przeobrażenia ekonomiczne oraz wyzwalają problemy występujące w polskim społeczeństwie i rodzinie. Wskazane wyżej zagrożenia często współwystępują, wzajemnie się łączą, co jeszcze bardziej komplikuje funkcjonowanie rodziny. Konieczna staje się wówczas interwencja instytucjonalna i jej zewnętrzne wspomaganie.

3. Opieka, wsparcie i pomoc rodzinie wzmacnianiem kapitału ludzkiego

W życiu człowieka występują cztery „stany” (sytuacje życiowe): stan opieki (wtedy, gdy potrzebna jest opieka); stan wsparcia (kiedy konieczne jest wsparcie społeczne); stan pomocy (kiedy niezbędna jest pomoc) oraz stan pełnej samodzielności. W okresie życia ludzkiego samodzielność przechodzi od stanu minimalnego do maksymalnego i odwrotnie. Wpływ na to ma: wiek, stan zdrowia, wykształcenie, zawód, zaplecze materialne i rodzinne, więzi społeczne i zaplecze socjalne państwa.

Opieka to działalność ukierunkowana na zaspokojenie potrzeb (są to potrzeby pierwotne, wtórne i wyższe) podopiecznego, przybierająca postać ciągłego i bezinteresownego działania opartego na odpowiedzialności opiekuna za podopiecznego. Natomiast pomoc polega na określonym wspomaganiu podmiotu w niesprzyjającej dla niego sytuacji, które jest niezbędne do pokonania problemów. Pomoc oznacza więc działanie jednostki, określonej grupy społecznej lub instytucji na rzecz drugiego człowieka, który jest w sytuacji trudnej do samodzielnego przezwyciężenia. Cechą działania pomocnego jest to, że: korzystający z pomocy po pewnym czasie jest w stanie samodzielnie rozwiązać problem; pomagający nie bierze odpowiedzialności za odbiorcę pomocy; korzystający z pomocy i świadczący pomoc przyjmują postawy aktywne, współdziałają i współpracują; podłożem pomocy są wartości humanistyczne; działalność ma charakter profesjonalny. Pomoc jest ujęta w ramy prawne i nastawiona na wynik obiektywny, z czym wiążą się nakłady finansowe.

Z kolei wsparcie społeczne to określony kompleks czynności jednych ludzi lub grup społecznych wobec innych jednostek lub zbiorowości, które znalazły się w sytuacji trudnej spowodowanej czynnikami wewnętrznymi lub zewnętrznymi. Działanie to może mieć charakter świadomy lub nieświadomy i wynikać z dobrych chęci, pobudek moralnych, religijnych. Świadczenia z zakresu wsparcia społecznego polegają na przekazywaniu informacji, uczuć, usług, instrumentów działania czy dóbr materialnych, mogą też mieć postać więzi społecznej i współpracy. Wsparcie społeczne wiąże ludzi uczuciowo, wynika z dobrej woli, podyktowane jest współczuciem i empatią. Nie jest sformalizowane i nastawio-

ne na wynik ekonomiczny tylko subiektywny. Dawać wsparcie mogą sąsiedzi, przyjaciele, znajomi, bliscy w rodzinie, księża, społeczne grupy wsparcia²³.

Rodzina, podobnie jak jednostka, w procesie swego „trwania” doświadcza wymienionych „stanów”. Nie jest ona zawieszona w próżni, żyje w środowisku społecznym i stąd ma prawo oczekiwać pomocy, opieki i wsparcia.

Ludzkość nie wypracowała dotychczas żadnej instytucji, która byłaby w stanie zastąpić rodzinę. Może ona jednak stwarzać jednostce i społeczeństwu problemy, zwłaszcza wtedy, gdy jej funkcjonowanie ulega zakłóceniu. Jest wówczas źródłem bólu i nieszczęść. Niezbędne jest wtedy poszukiwanie i wdrażanie różnorodnych form jej wzmacniania. W realizacji działań wspomagających dziecko i rodzinę oraz w uzupełnianiu funkcji rodziny bierze udział wiele podmiotów. Literatura naukowa dość wyczerpująco opisuje organizację i funkcjonowanie najważniejszych form wspomagania rodziny – dzieci, młodzieży i dorosłych w ich rozwoju i funkcjach życiowych, a także form interwencyjnych w sytuacjach kryzysu oraz form zastępczych w nowym środowisku opiekuńczym lub opiekuńczo-wychowawczym.

W opracowaniu przygotowanym przez J. Brągiel i S. Badorę wyróżniono:

- formy opieki i pomocy rodzinie, do których zaliczono: instytucje uzupełniające funkcje rodziny (żłobek, przedszkole, szkołę i jej agendy – świetlicę, internat); instytucje wsparcia rodziny w trudnych sytuacjach życiowych (ośrodek pomocy społecznej, powiatowe centrum pomocy rodzinie, ośrodek adopcyjno-opiekuńczy, poradnie psychologiczno-pedagogiczne, poradnie rodzinne); instytucje interwencji kryzysowej (ośrodek interwencji kryzysowej, dom matki i dziecka, ośrodki dla bezdomnych);

- formy opieki nad dziećmi i młodzieżą, wśród których można wyróżnić: cenione we współczesnym systemie opiekuńczo-wychowawczym placówki wsparcia dziennego, których działalność ma charakter opiekuńczo-profilaktyczny, a niekiedy także terapeutyczny (świetlice środowiskowe i socjoterapeutyczne, ogniska wychowawcze, warsztaty terapii zajęciowej); formy zastępczej opieki rodzinnej, z którymi mamy do czynienia wtedy, gdy wsparcie i pomoc rodzinie naturalnej nie przynosi pożądanych efektów i rozwój dziecka jest zagrożony (rodzina adopcyjna, rodzina zastępcza); placówki interwencyjne (pogotowie opiekuńcze, policyjna izba dziecka); placówki opieki zastępczej instytucjonalnej (placówki opiekuńczo-wychowawcze typu rodzinnego – rodzinny dom dziecka, wioska dziecięca; placówki opiekuńczo-wychowawcze typu socjalizacyjnego – dom dziecka, placówka wielofunkcyjna); formy opieki nad dzieckiem niepełnosprawnym i chorym (szkoła życia, ośrodek szkolno-wychowawczy, ośrodek rehabilitacyjno-wychowawczy, szkoła przyszpitalna); placówki opiekuńczo-wychowawcze typu resocjalizacyjnego (młodzieżowy ośrodek wychowawczy,

²³ Szerzej o tym: M. Winiarski, *Od opieki do wsparcia społecznego*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1999, nr 5, s. 4–8.

zakład poprawczy, schronisko dla nieletnich, ośrodek rehabilitacyjno-readaptacyjny dla uzależnionych; opieka sprawowana przez kuratora w środowisku rodzinnym nieletniego);

– formy opieki nad ludźmi starszymi i niepełnosprawnymi, do których należą formy o charakterze kracym dla osób pełnosprawnym w starszym wieku (uniwersytet trzeciego wieku, biblioteka terapeutyczna); formy wsparcia i opieki nad niepełnosprawnymi i chorymi (ośrodki wsparcia dziennego, dom pomocy społecznej, hospicjum)²⁴.

Skuteczność działań wymienionych podmiotów uwarunkowana jest w znacznej mierze tworzonymi prawnymi podstawami ich funkcjonowania. Zasadniczym kryterium kształtowania tych podstaw powinno być dobro rodziny.

4. Prawne środki wspierania rodziny

Na straży dobra rodziny i osób w niej funkcjonujących winny stać tworzone regulacje prawne. Prawo jest jednym z podstawowych i nieodłącznych instrumentów polityki państwa wobec rodziny. Odpowiednie uregulowanie ustawowe różnych aspektów funkcjonowania rodziny sprzyja ochronie jej wartości i trwałości oraz ułatwia realizowanie przez nią różnorodnych funkcji i zadań²⁵. Ochrona prawna rodziny jest jedną z najważniejszych zasad konstytucyjnych, która znajduje rozwinięcie i konkretyzację w przepisach ustaw szczegółowych, przede wszystkim w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym²⁶. Wiąże się ona także z przyjętymi przez Polskę uregulowaniami międzynarodowymi, takimi jak Konwencja o Prawach Dziecka²⁷ czy Europejska Karta Społeczna²⁸. Zatem przepisy prawne dotyczące rodziny znajdują dla siebie miejsce w rozmaitych aktach prawnych należących do różnych dziedzin prawa. Stąd też wynika trudność w całościowej analizie tych przepisów. Niemniej jednak ranga unormowań zawartych we wskazanych aktach normatywnych stwarza konieczność chociażby ogólnego ich scharakteryzowania.

System ochrony praw człowieka można najogólniej określić jako grupę instrumentów prawnych i instytucjonalnych (zarówno krajowych, jak i międzynarodowych), służących kontroli przestrzegania i egzekwowania praw człowieka. W aspekcie instytucjonalnym systemu ochrony praw człowieka wskazać można na:

²⁴ Szerzej o tym: J. Brągiel, S. Badora, *Formy opieki, wychowania i wsparcia w zreformowanym systemie pomocy społecznej*, Opole 2005.

²⁵ Por. Zalecenia Sądu Najwyższego w sprawie wzmożenia ochrony rodziny (<http://prawoity.pl/wiadomosci/zalecenia-sadu-najwyzszego-w-sprawie-wzmozenia-ochrony-rodziny>).

²⁶ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (DzU nr 9, poz. 59 z późn. zm.).

²⁷ Konwencja o Prawach Dziecka z dnia 20 listopada 1989 r. (DzU z 1991 r., nr 120, poz. 526 z późn. zm.).

²⁸ Europejska Karta Społeczna z dnia 18 października 1961 r. (DzU z 1999 r., nr 8, poz. 67).

- organy państwowe (m.in. Rzecznik Praw Obywatelskich, Rzecznik Praw Dziecka, Trybunał Konstytucyjny);
- organy międzynarodowe (np. Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu)²⁹.

Analizę systemu ochrony prawnej i wsparcia polskiej rodziny należy bez wątpienia rozpocząć od Ustawy Zasadniczej. Prawa rodziny i prawa dziecka stanowią bowiem dobra prawnie chronione przede wszystkim przez przepisy Konstytucji RP³⁰. W art. 18 określa ona małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny i deklaruje, iż jako takie – obok rodziny, macierzyństwa i rodzicielstwa – znajduje się ono pod ochroną i opieką Państwa. Nadto, przyznaje rodzicom prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami, uznając ograniczenie i pozbawienie praw rodzicielskich za sytuację wyjątkową – może to nastąpić jedynie w przypadkach określonych w ustawie i wyłącznie na podstawie prawomocnego wyroku sądowego. Konstytucja stwierdza, iż: „to rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność sumienia i wyznania oraz przekonania” (art. 48). Z artykułem tym ściśle wiąże się – wyrażona w art. 53 – dyrektywa dotycząca prawa do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego oraz religijnego. Należy również zauważyć, że Ustawa Zasadnicza nakłada na Państwo obowiązek uwzględniania w swej polityce, tak społecznej, jak i gospodarczej, dobra rodziny. Stwierdza, iż rodziny znajdujące się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, zwłaszcza wielodzietne i niepełne, mają prawo do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych (art. 71). Natomiast art. 72 Konstytucji RP zapewnia ochronę praw dziecka. Zgodnie z treścią tego artykułu każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją. Dziecko pozbawione opieki rodzicielskiej ma prawo do opieki i pomocy władz publicznych. Warto dodać, iż stosunki rodzinne, a w zasadzie małżeńskie, są regulowane w prawie polskim z poszanowaniem konstytucyjnej zasady równych praw kobiet i mężczyzn we wszystkich dziedzinach życia. Wyraża to art. 33 ust. 1 Konstytucji RP w sformułowaniu, że: „kobieta i mężczyzna w Rzeczypospolitej Polskiej mają równe prawa w życiu rodzinnym, politycznym, społecznym i gospodarczym”. Drugi ustęp niniejszego artykułu gwarantuje kobietom i mężczyznom równe prawo m.in. do kształcenia, zatrudnienia i awansów, do jednakowego wynagrodzenia za prace jednakowej wartości, do zabezpieczenia społecznego oraz do zajmowania stanowisk.

Przepisy ustaw zwykłych lub aktów wykonawczych muszą uwzględniać konstytucyjną zasadę ochrony wartości rodziny. W przypadku zaistnienia sprzeczności mogą być zaskarżone do Trybunału Konstytucyjnego przez wła-

²⁹ <http://pl.shvoong.com/law-and-politics/1840572-prawa-cz%C5%82owieka-ochrony-praw-z%C5%82owieka/>

³⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (DzU nr 78, poz. 483).

ściwy podmiot. Należy podkreślić, że realizacja konstytucyjnych zasad ochrony rodziny często zależy od uregulowań w zakresie prawa podatkowego czy ubezpieczeniowego³¹.

Podstawowe zasady prawne, dotyczące ochrony wartości rodziny oraz wartości małżeństwa, zostały zawarte również w ustawie z 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Małżeństwo, rozumiane jako związek kobiety i mężczyzny oraz fundament, na którym została zbudowana rodzina, oparte jest na zasadach: monogamii, trwałości, równouprawnienia, świeckości. Aby jednak doszło do zawarcia związku małżeńskiego, muszą być spełnione następujące warunki: różnica płci, oboje jednocześnie obecni, zgodne oświadczenia o woli zawarcia związku, sporządzenie aktu zawarcia związku przez kierownika Urzędu Stanu Cywilnego, ukończone 18 lat. Nie może zawrzeć małżeństwa osoba niemająca ukończonych 18 lat. Należy przy tym zaznaczyć, iż z ważnych powodów sąd opiekuńczy może pozwolić na zawarcie małżeństwa kobiecie, która ukończyła lat 16, a z okoliczności wynika, że zawarcie małżeństwa będzie zgodne z dobrem rodziny. Próba rozciągnięcia tej zasady na mężczyzn (inicjatywa na rzecz równości) nie powiodła się. W związku z tym adolescencja chłopców 16-letnich nie predestynuje ich do podjęcia takiego wyzwania ze względu na dobro rodziny³². Z podobnych względów nie mogą również zawrzeć związku osoby: ubezwłasnowolnione, chore psychicznie lub niedorozwinięte umysłowo (zgoda sądu), pozostające we wcześniejszym związku, spokrewnione w linii prostej, rodzeństwo, powinowaci (zgoda sądu) czy będące w stosunku przysposobienia.

Prawa i obowiązki małżonków dotyczą przede wszystkim: równouprawnienia (m.in. wspólne rozstrzyganie o sprawach rodziny, wspólne decyzje wobec dzieci, osobiste starania każdego małżonka o wychowanie dzieci); obowiązku wspólnego pożycia i współdziałania dla dobra rodziny; obowiązku zaspokajania potrzeb rodziny (równe zaspokajanie potrzeb wszystkich członków rodziny, praca zarobkowa), a także wzajemnej reprezentacji małżonków i solidarnej odpowiedzialności.

Prawa rodziny, a w szczególności wartość małżeństwa chroniona jest przede wszystkim poprzez normy zakazujące udzielenia rozwodu, gdy zaistnieje jedna z następujących przesłanek:

- jeżeli między małżonkami nie nastąpił zupełny i trwały rozkład pożycia;
- jeżeli skutek niego miałyby ucierpieć dobro wspólnych małoletnich dzieci małżonków, albo jeżeli z innych względów orzeczenie rozwodu byłoby sprzeczne z zasadami współżycia społecznego;

³¹ H. Zięba-Załucka, *System organów państwowych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2005, s. 188–193.

³² M. Kaczmarek, *Standardy prawa rodzinnego – zagadnienia prawne dotyczące dziecka i rodziny. Materiały szkoleniowe dla osób pracujących z dzieckiem i rodziną* (<http://frs.pl/materiały.php>).

– jeżeli żąda go małżonek wyłącznie winny rozkładu pożycia, chyba że drugi małżonek wyrazi zgodę na rozwód, albo że odmowa jego zgody na rozwód jest w danych okolicznościach sprzeczna z zasadami współżycia społecznego (art. 56 k.r.o.).

Warto dodać, że sąd – zanim podejmie decyzję o rozwodzie – może skierować strony do mediacji (art. 436 § 1 k.p.c.). Ponadto sąd obligatoryjnie zawiesza postępowanie w sprawie o rozwód, jeżeli nabierze przekonania, że istnieją widoki na utrzymanie pożycia małżeńskiego (art. 440 § 1 k.p.c.).

Zgodnie z treścią przepisów k.r.o. rodzice i dzieci są obowiązani do wzajemnego szacunku i wspierania się (art. 87 k.r.o.). Rodzice sprawują władzę rodzicielską nad dzieckiem, a dziecko winne jest im posłuszeństwo. Władzę rodzicielską powinni oni sprawować zgodnie z dobrem swojego dziecka, uwzględniając w swoich decyzjach – w myśl art. 95 k.r.o. – stopień jego dojrzałości. Nienależyte wykonywanie władzy rodzicielskiej, które zagraża dobru dziecka, wiąże się z ingerencją sądu opiekuńczego, który w zależności od stopnia tego zagrożenia może wydać stosowne zarządzenie, m.in.:

- zobowiązać rodziców oraz małoletniego do określonego zachowania z jednoczesnym wskazaniem sposobu kontroli wykonania wydanych zarządzeń;

- określić, jakie czynności nie mogą być przez rodziców dokonywane bez zezwolenia sądu, albo poddać rodziców innym ograniczeniom, jakim podlega opiekun;

- poddać wykonywanie władzy rodzicielskiej stałemu nadzorowi kuratora sądowego;

- skierować małoletniego do organizacji lub instytucji powołanej do przygotowania zawodowego albo do innej placówki sprawującej częściową pieczę nad dziećmi;

- zarządzić umieszczenie małoletniego w rodzinie zastępczej albo w placówce opiekuńczo-wychowawczej (art. 109 k.r.o.).

W przypadku „przemijającej przeszkody” w sprawowaniu władzy rodzicielskiej sąd opiekuńczy może orzec jej zawieszenie. Zawieszenie zostanie uchylone w przypadku, gdy przyczyna uniemożliwiająca wykonywanie władzy rodzicielskiej ustanie. Przyczynami stanowiącymi podstawę do zawieszenia władzy rodzicielskiej mogą być m.in.: odbywanie przez rodzica wieloletniej kary pozbawienia wolności. Jeżeli jednak władza rodzicielska nie może być wykonywana z powodu trwałej przeszkody (np. przebywanie rodzica w zakładzie leczniczym z powodu nieuleczalnej choroby) albo jeżeli rodzice nadużywają władzy rodzicielskiej bądź też w sposób rażący zaniedbują swe obowiązki względem dziecka, sąd opiekuńczy może pozbawić rodziców władzy rodzicielskiej³³. Pozbawienie władzy rodzicielskiej może być orzeczone także w stosunku do jednego z rodziców. Sąd może pozbawić rodziców władzy rodzicielskiej

³³ K. Piasecki (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 794–825.

w szczególności wtedy, gdy rodzice trwale nie interesują się dzieckiem. W przypadku ustania przyczyny, która była podstawą pozbawienia władzy rodzicielskiej, sąd opiekuńczy może władzę rodzicielską przywrócić (art. 111 k.r.o.).

Kodeks cywilny³⁴ nie jest bezpośrednio związany z ochroną rodziny. Jednakże z punktu widzenia interesów rodziny na podkreślenie zasługują w nim m.in. przepisy dotyczące małoletniego oraz zasady prawa spadkowego. Warto wskazać przede wszystkim na art. 14 k.c., który stanowi, że czynność prawna dokonana przez osobę, która nie ma zdolności do czynności prawnych, jest nieważna. Natomiast – w myśl art. 19 k.c. – w przypadku dokonania przez osobę ograniczoną w zdolności do czynności prawnych jednostronnej czynności prawnej, do której ustawa wymaga zgody przedstawiciela ustawowego, czynność jest nieważna.

W zakresie prawa spadkowego dobro rodziny zabezpiecza dziedziczenie ustawowe występujące w sytuacji braku testamentu. Wówczas – z mocy ustawy – w pierwszej kolejności powołane są do spadku dzieci spadkodawcy oraz małżonek (art. 931 k.c.). Dopiero w braku zstępnych spadkodawcy powołani do spadku zostają małżonek, rodzice i rodzeństwo. Co więcej, w przypadku testamentu, który pomija członków rodziny, prawo przewiduje instytucję „ochronną” – zachówek. Zgodnie z brzemieniem art. 991 k.c. – zstępnym, małżonkowi oraz rodzicom spadkodawcy, którzy byliby powołani do spadku z ustawy, należą się, jeżeli uprawniony jest trwale niezdolny do pracy albo jeżeli zstępnym uprawnionym jest małoletni – dwie trzecie wartości udziału spadkowego, który by mu przypadął przy dziedziczeniu ustawowym, w innych zaś wypadkach – połowa wartości tego udziału. Natomiast jeżeli uprawniony nie otrzymał należnego mu zachowku, przysługuje mu przeciwko spadkobiercy roszczenie o zapłatę sumy pieniężnej potrzebnej do pokrycia zachowku albo do jego uzupełnienia.

Realizacji zasad ochrony i trwałości małżeństwa służy przewidziana w Kodeksie postępowania cywilnego instytucja posiedzeń pojednawczych. Poprzedzają one rozprawę rozwodową i zmierzają do skłonienia małżonków do pojednania ze względu na dobro dziecka i znaczenie trwałości rodziny. Zgodnie bowiem z art. 436 k.p.c., jeżeli istnieją widoki na utrzymanie małżeństwa, sąd może skierować strony do mediacji. Skierowanie to jest możliwe także wtedy, gdy postępowanie zostało zawieszone. Dodatkowo sąd obligatoryjnie zawiesza postępowanie w sprawie o rozwód, jeżeli nabierze przekonania, że istnieją widoki na utrzymanie pożycia małżeńskiego (art. 440 § 1 k.p.c.).

W sytuacjach kryzysowych, tj.: przemocy, rażącego naruszenia prawa, wykorzystywania seksualnego dziecka, prawo nie pozwala na swobodną ocenę i kierowanie się w takich sytuacjach własnymi odczuciami. Stosowne przepisy przewidują tzw. społeczny bądź prawny obowiązek powiadomienia. Każdy, komu znane jest zdarzenie zagrażające dobru dziecka i działania rodziców na

³⁴ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (DzU nr 16, poz. 93 z późn. zm.).

jego szkodę, obowiązany jest powiadomić o tym sąd. Obowiązek ten spoczywa przede wszystkim na urzędach administracji publicznej, takich jak: policja, placówki oświatowe i instytucje zajmujące się pomocą rodzinie, opiekunowie społeczni, placówki, które powzięły taką informację w związku ze swoją działalnością (art. 572 k.p.c.)³⁵.

Z kolei Kodeks karny³⁶ w rozdziale XXVI części szczególnej wymienia szereg przestępstw przeciwko rodzinie, opiece i młodzieży. Zalicza do nich: bigamię (art. 206 k.k.), fizyczne i psychiczne znęcanie się nad członkami rodziny (art. 207 k.k.), rozpijanie małoletniego (art. 208 k.k.), uchylenie się od obowiązku alimentacyjnego (art. 209 k.k.), porzucenie osoby małoletniej lub nieporadnej (art. 210 k.k.) oraz uprowadzenie lub zatrzymanie dziecka wbrew woli opiekuna (art. 211 k.k.)³⁷. Ponadto, w razie popełnienia przestępstwa na szkodę małoletniego lub we współdziałaniu z nim sąd, uznając za celowe orzeczenie pozbawienia lub ograniczenia praw rodzicielskich lub opiekuńczych, zawiadamia o tym właściwy sąd rodzinny (art. 51 k.k.).

Kolejnym aktem prawnym odnoszącym się do ochrony prawnej rodziny w sferze prawa karnego jest ustawa z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich³⁸, która ma na celu przeciwdziałanie demoralizacji i przestępczości nieletnich oraz dążenie do umacniania funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich. W przypadkach świadczących o demoralizacji osoby nieletniej ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich nakłada na każdego obowiązek zawiadamiania policji i sądu rodzinnego (art. 4 § 1).

Kodeks postępowania karnego jedynie pośrednio odnosi się do ochrony prawnej rodziny. Jako przykład można wskazać na art. 304 k.p.k.³⁹, który mówi o tym, że jeżeli dowiadujemy się o popełnieniu przestępstwa ściganego z urzędu (np. na szkodę dziecka, przeciwko rodzinie lub opiece), powinniśmy o tym niezwłocznie zawiadomić policję bądź prokuratora.

Kodeks pracy nawiązuje do ochrony interesów rodziny przede wszystkim poprzez ochronę macierzyństwa i ochronę zdrowia kobiet. Przepisy działu „Uprawnienia pracowników związane z rodzicielstwem” stanowią między innymi, że pracodawca nie może wypowiedzieć ani rozwiązać umowy o pracę w okresie ciąży, a także w okresie urlopu macierzyńskiego pracownicy, chyba że zachodzą przyczyny uzasadniające rozwiązanie umowy bez wypowiedzenia

³⁵ M. Kaczmarek, *Standardy prawa...*, s. 8.

³⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (DzU nr 88, poz. 553 z późn. zm.).

³⁷ Por. J. Ignatowicz, M. Nazar, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2005, s. 52.

³⁸ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (DzU z 2002 r., nr 11, poz. 109 z późn. zm.).

³⁹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (DzU nr 89, poz. 555 z późn. zm.).

z jej winy i reprezentująca pracownicę zakładowa organizacja związkowa wyraziła zgodę na rozwiązanie umowy (art. 177 k.p.). Ponadto – zgodnie z art. 178 k.p. – kobiety w ciąży nie wolno zatrudniać w godzinach nadliczbowych, w porze nocnej ani bez jej zgody delegować poza stałe miejsce pracy. Co więcej, pracodawca jest obowiązany przenieść na inne stanowisko kobietę zatrudnioną przy pracy wzbronionej kobietom w ciąży oraz w razie stwierdzenia przez zakład społecznej służby zdrowia, że ze względu na stan ciąży nie powinna wykonywać dotychczasowej pracy⁴⁰.

Pracodawca jest obowiązany udzielać pracownicy ciężarnej zwolnień od pracy na zlecone przez lekarza badania lekarskie przeprowadzane w związku z ciążą. Za czas nieobecności w pracy z tego powodu pracownica zachowuje prawo do wynagrodzenia (art. 185 § 2 k.p.). Ponadto przepisy Kodeksu pracy stanowią gwarancję uzyskania przez pracownicę urlopu macierzyńskiego oraz udzielenia jej urlopu wychowawczego. Niestety, jak pokazują liczne badania, z uwagi na deficyt wolnych miejsc pracy wiele przepisów Kodeksu pracy, bezpośrednio dotyczących kobiet ciężarnych, nie jest przestrzeganych.

Na straży dobra i wartości rodziny stoi Ustawa o pomocy społecznej i Ustawa o świadczeniach rodzinnych. Po rozdzieleniu świadczeń pomocy społecznej na świadczenia z ustawy o pomocy społecznej⁴¹ i świadczenia rodzinne większość świadczeń dotyczących pomocy rodzinie i dziecku znalazła się w ustawie o świadczeniach rodzinnych⁴² z 28 listopada 2003 r.

Zgodnie z art. 2 Ustawy o świadczeniach rodzinnych, świadczeniami rodzinnymi są:

- zasiłek rodzinny oraz dodatki do zasiłku rodzinnego;
- świadczenia opiekuńcze: zasiłek pielęgnacyjny i świadczenie pielęgnacyjne⁴³.

Z kolei art. 2 Ustawy o pomocy społecznej stanowi, że pomoc społeczna jest instytucją polityki społecznej państwa mającą na celu umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężanie trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonać, wykorzystując własne uprawnienia, zasoby i możliwości. Pomoc społeczna wspiera osoby i rodziny w wysiłkach zmierzających do zaspokojenia niezbędnych potrzeb i umożliwia im życie w warunkach odpowiadających godności człowieka (art. 3 ustawy). Odbyna się to poprzez podejmowanie działań zmierzających do życiowego usamodzielnienia osób i rodzin oraz ich integracji ze środowiskiem. W tym zakresie, stosownie do art. 15 ustawy, pomoc społeczna polega w szczególności na: przyznawaniu i wypłacaniu przewidzianych ustawą świadczeń (m.in. zasiłków stałych i okresowych), pracy socjal-

⁴⁰ http://www.srk.opoka.org.pl/srk/srk_pliki/dokumenty/6-1-3.html (Raport o sytuacji polskich rodzin).

⁴¹ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (DzU nr 64, poz. 593 z późn. zm.).

⁴² Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (DzU nr 6, poz. 69).

⁴³ M. Kaczmarek, *Standardy prawa...*, s. 26.

nej i prowadzeniu niezbędnej infrastruktury socjalnej⁴⁴. Ponadto ustawa nakłada na rodzinę obowiązek podjęcia aktywności i współpracy z instytucjami pomagającymi jej przezwyciężyć trudności życiowe i usunąć przyczyny, z powodu których umieszczono jej dziecko w pieczy zastępczej. Przy dobrych rokowaniach sąd może przywrócić władzę rodzicielską. Natomiast w sytuacji rażącego zaniedbywania swych obowiązków lub trwałego braku zainteresowania sytuacją dziecka może pozbawić władzy rodzicielskiej.

W ustawie o pomocy społecznej wyeksponowano fakt, że udzielanie pomocy musi uwzględniać podmiotowość dziecka i rodziny. Zwrócono również uwagę na to, że dziecko ma prawo do:

- wychowania w rodzinie, a w przypadku wychowania dziecka poza rodziną do zapewnienia mu w miarę możliwości zgodnie z jego potrzebami opieki i wychowania w rodzinnych formach opieki zastępczej;
- zapewnienia stabilnego środowiska wychowawczego;
- utrzymywania osobistych kontaktów z rodziną;
- powrotu do rodziny naturalnej;
- ochrony przed arbitralną lub bezprawną ingerencją w życie prywatne;
- ochrony przed poniżającym traktowaniem i karaniem⁴⁵.

Na straży dobra rodziny, dziecka i innych cennych wartości związanych z życiem rodzinny stoją liczne konwencje i pakti międzynarodowe, traktujące o szeroko rozumianych prawach człowieka, ujmują człowieka również jako członka społeczności, w tym także jako członka rodziny. Można to doskonale zauważyć na przykładzie ratyfikowanej przez Polskę 7 czerwca 1991 r. Konwencji o Prawach Dziecka. Z przepisów Konwencji wynika zasada nadrzędności kryterium dobra dziecka. Art. 3 zobowiązuje państwa-strony do działania na rzecz zapewnienia dziecku w takim stopniu ochrony i opieki, w jakim jest to konieczne dla jego dobra, mając na względzie prawa i obowiązki rodziców dziecka, opiekunów prawnych lub innych osób prawnie za nie odpowiedzialnych. W art. 9 Konwencja zawiera postanowienia regulujące relacje między interesami dziecka oraz jego rodziców. Wspomniany artykuł zapewnia, że dziecko nie może być oddzielone od rodziców wbrew ich woli, chyba że takie oddzielenie jest konieczne ze względu na najlepiej pojęte interesy dziecka. Decyzję o oddzieleniu mogą podjąć, zgodnie zobowiązującym prawem oraz stosownym postępowaniem, kompetentne władze podlegające nadzorowi sądowemu. W ust. 3 wspomniany art. 9 podkreśla wyraźnie priorytet interesów dziecka w stosunku do jego rodziców. Utrzymywanie regularnych stosunków osobistych i bezpośrednich kontaktów z obojgiem rodziców jest bowiem przywilejem dziecka, a nie jego rodziców i prawo to może być ograniczone jedynie ze względu na dobro dziecka. Konwencja zobowiązuje państwo, aby zarówno

⁴⁴ E. Ura, E. Ura, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2006, s. 499–500.

⁴⁵ Por. J. Stecz, *Praca socjalna*, Warszawa 2008, s. 89.

przez odpowiednie ustawodawstwo, jak i na drodze prorodzinnej polityki prawnej, społecznej oraz gospodarczej umożliwiała urzeczywistnienie prawa dziecka do życia i rozwoju w rodzinie. Państwo powinno szanować prawo, obowiązek i wspólną odpowiedzialność obojga rodziców za dziecko i jego rozwój oraz zapewnić im pomoc w wykonywaniu tych obowiązków przez rozwój instytucji w zakresie opieki nad dziećmi⁴⁶.

Konieczność wkraczania państwa w sferę kompetencji rodziców powoduje jednak swoisty konflikt z pierwszeństwem rodziców w wychowaniu dzieci i zasadą niezależności rodziny od wpływów zewnętrznych, dlatego też przepisy Konwencji o prawach dziecka wyraźnie określają przesłanki umieszczenia dziecka w pieczy zastępczej i zawężają je do sytuacji, gdy:

- dzieci zostały pozbawione pieczy rodziców z przyczyn związanych z niewłaściwą relacją pomiędzy rodzicami a dziećmi;
- wynikają one z naganego sposobu sprawowania przez rodziców pieczy nad dzieckiem, czyli w sytuacji, gdy rodzice nie wywiązują się należycie z zobowiązań względem dziecka (art. 20 Konwencji).

Konwencja stwierdza, że to rodzice mają prawo do wychowania dziecka i na nich spoczywa główna odpowiedzialność za dzieci. Państwo zaś powinno szanować odpowiedzialność, prawo i obowiązki rodziców wobec dziecka (art. 5). Rozwinięcie tej zasady znajduje odzwierciedlenie w art. 18 Konwencji podkreślającym, że dziecko jest przedmiotem największej troski ze strony obojga rodziców, którzy ponoszą odpowiedzialność za wychowanie dziecka, mając prawo do korzystania z pomocy państwa. Państwo będzie podejmowało niezbędne kroki mające na celu wspomaganie rodziny w wypełnianiu tych funkcji (art. 27 Konwencji). Konwencja o prawach dziecka rodzi zobowiązanie dla państw-stron wobec dzieci i ich rodzin do tego, że będą podjęte programy i działania na rzecz dzieci zmierzające do wyeliminowania ubóstwa, przemocy oraz że zostaną podjęte strategie na rzecz równych szans edukacyjnych i rozwoju wszystkich dzieci. Prawa dziecka zostały zatem zagwarantowane w Konwencji poprzez nałożony na rodziców obowiązek wychowania dziecka i wypełnianie podstawowych funkcji rodziny – z jednej strony, z drugiej zaś – poprzez zobligowanie państwa-strony Konwencji do tworzenia systemu wspierania rodziny. Konwencja przyznaje w ten sposób pierwszeństwo rodzinie w opiece i wychowaniu dzieci, stwierdzając, że ingerencja w sferę władzy rodzicielskiej jest sytuacją wyjątkową (art. 9 ust. 1) i uwzględniającą dobro dziecka (art. 3 Konwencji).

Europejska Karta Społeczna z 1961 r., ratyfikowana przez Polskę w 1997 r., w szeregu przepisów gwarantuje ochronę dobra rodziny. Wskazać należy przede wszystkim na art. 16 stwierdzający, iż w celu zapewnienia warunków niezbęd-

⁴⁶ http://www.srk.opoka.org.pl/srk/srk_pliki/dokumenty/6-2.html#621 (Raport o sytuacji polskich rodzin).

nych dla pełnego rozwoju rodziny, która jest podstawową komórką społeczeństwa, państwa-strony zobowiązują się popierać ekonomiczną, prawną i społeczną ochronę życia rodzinnego, zwłaszcza przez takie środki, jak: świadczenia społeczne i rodzinne, rozwiązania podatkowe, zachęcanie do budowy mieszkań dostosowanych do potrzeb rodzin, świadczenia dla młodych małżeństw oraz wszelkie inne stosowne środki. Z kolei art. 17 w swej treści zawiera obowiązek ochrony matek i dzieci. Zgodnie z tym przepisem: „W celu zapewnienia skutecznego wykonywania prawa matek i dzieci do ochrony społecznej i ekonomicznej, Umawiające się Strony zobowiązują się podejmować wszelkie konieczne odpowiednie środki w tym celu, włączając w to ustanowienie lub utrzymywanie odpowiednich instytucji lub służb”. Do tekstu dodane jest zastrzeżenie „bez względu na stan cywilny”. To zastrzeżenie nadaje artykułowi dodatkowy wymiar, stanowiąc wyjaśnienie szczególnej uwagi poświęcanej sytuacji samotnych matek i nieślubnych dzieci⁴⁷.

W ostatnim czasie idea wspierania rodziny znalazła dla siebie wyraz w ustawie o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Wspieranie rodziny przeżywającej trudności w wypełnianiu swych funkcji stanowi zespół planowanych działań mających na celu przywrócenie rodzinie zdolności do ich wypełniania⁴⁸. Obowiązek wspierania rodziny oraz organizacji pieczy zastępczej spoczywa na jednostkach samorządu terytorialnego oraz na organach administracji rządowej. Ma on być realizowany we współpracy ze środowiskiem lokalnym, sądami i ich organami pomocniczymi, Policją, instytucjami oświatowymi, podmiotami leczniczymi, a także kościołami i związkami wyznaniowymi oraz organizacjami społecznymi⁴⁹. W myśl dokumentu rodzinie przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych wójt zapewnia wsparcie, które opiera się na:

- analizie sytuacji rodziny i środowiska rodzinnego oraz przyczyn kryzysu w rodzinie;
- wzmocnieniu roli i funkcji rodziny;
- rozwijaniu umiejętności opiekuńczo-wychowawczych rodziny;
- podniesieniu świadomości w zakresie planowania oraz funkcjonowania rodziny;
- pomocy w integracji rodziny;
- przeciwdziałaniu marginalizacji i degradacji społecznej rodziny;
- dążeniu do reintegracji rodziny.

Wspieranie rodziny ma być prowadzone za jej zgodą i przy aktywnym udziale. Z uwzględnieniem jej własnych zasobów oraz źródeł wsparcia zewnętrznego. Może przybierać formę pracy z rodziną oraz pomocy w opiece

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (DzU z 2011 r., nr 149, poz. 887, art. 2.1).

⁴⁹ Tamże, art. 3.1, 3.2.

i wychowaniu dziecka⁵⁰. Ustawa przewiduje także powołanie nowego specjalisty zajmującego się pracą z rodziną – asystenta rodziny, który ma być przydzielany rodzinie przez kierownika ośrodka pomocy społecznej na wniosek pracownika socjalnego⁵¹.

Kolejną nową formą wsparcia rodziny określoną w uchwalonej ustawie o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej jest objęcie jej pomocą rodziny wspierającej. Rodzina wspierająca, współpracując z asystentem rodziny, ma pomagać rodzinie przeżywającej trudności w opiece oraz wychowaniu dziecka; prowadzeniu gospodarstwa domowego; kształtowaniu i realizowaniu ról społecznych. Wypełnianie funkcji rodziny wspierającej może być powierzone osobom z bezpośredniego otoczenia dziecka. Ustanawia ją wójt po uzyskaniu pozytywnej opinii kierownika ośrodka pomocy społecznej, wydanej na podstawie przeprowadzonego rodzinnego wywiadu środowiskowego. Rodzina wspierająca może otrzymać zwrot kosztów związanych z udzielaniem pomocy⁵². Jako formę wsparcia rodziny w analizowanej ustawie wskazano także objęcie dziecka wychowaniem w placówce wsparcia dziennego⁵³.

W rodzinie odbywa się start życiowy człowieka. To w niej kształtują się jego postawy, poglądy, ocena własnej osoby oraz obserwowanych ludzi i zjawisk. Od pierwszych swych dni dziecko jest „zanurzone” w klimacie życia rodzinnego, który tworzą relacje pomiędzy rodzicami, rodzicami i dziećmi oraz pomiędzy dziećmi. Rodzina może przygotować do wartościowego jednostkowego i społecznego życia albo może też zniszczyć potencjał, jaki tkwi w człowieku, wiarę w siebie oraz zdolność do społecznego funkcjonowania. Dlatego też w obliczu zachodzących procesów globalizacyjnych, których nie można powstrzymać, państwo powinno konstruować takie możliwości prawnego i instytucjonalnego wspierania rodziny, aby wzrastające kolejne pokolenia Polaków stanowiły wartościowy ludzki kapitał, który będzie w stanie pomnażać dobro narodowe oraz tworzyć warunki dla życia i rozwoju następnych pokoleń.

Bibliografia

- Badora S., Czeredrecka B., Marzec D., *Rodzina i formy jej wspomagania*, Kraków 2001.
Bartosz B., *Niektóre zagadnienia wsparcia społecznego*, „Prace Psychologiczne” XXIV, Wrocław 1992.
Bieńko M., *Znaczenie więzi wielopokoleniowych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2007, nr 9.
Brażel J., Badora S., *Formy opieki, wychowania i wsparcia w zreformowanym systemie pomocy społecznej*, Opole 2005.

⁵⁰ Tamże, art. 8.

⁵¹ Tamże, art. 11.

⁵² Tamże, art. 29, 30.

⁵³ Tamże, art. 18.1.

- Denek K., *Filozofia życia*, Poznań 2012.
- Denek K., *Uniwersytet w perspektywie społeczeństwa wiedzy. Przyszłość kształcenia nauczycieli*, Poznań 2011.
- Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Warszawa 1993.
- Ignatowicz J., Nazar M., *Prawo rodzinne*, Warszawa 2005.
- Janke A.W., *Wychowanie rodzinne w teorii i praktyce. Rozwój pedagogicznej orientacji familio-logicznej*, Toruń 2008.
- Kawula S., *Rodzina jako grupa i instytucja opiekuńczo-wychowawcza* [w:] *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, Toruń 2005.
- Komorowska B., *Zjawisko trudności wychowawczych – ważny problem w aspekcie patologii społecznej* [w:] *Rodziny problemowe i możliwości ich wspomagania*, red. R. Stojecka-Zuber, A. Róg, Tarnobrzeg 2007.
- Kryk G., *Uniwersytet dziecięcy w rozwoju kapitału ludzkiego i społecznego* [w:] *Edukacja jutra. Polityka, aksjologia i kreatywność w edukacji jutra*, red. K. Denek, A. Kamińska, W. Łuszczuk, P. Oleśniewicz, Sosnowiec 2012.
- Matyjas B., *Pedagogika społeczna i rodzina. Nowe obszary badawcze*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2003, nr 10.
- Marynowicz-Hetka E., *Pedagogika społeczna*, Warszawa 2007.
- Ostrowska K., *Podstawowe funkcje rodziny* [w:] *Wychowanie do życia w rodzinie*, red. K. Ostrowska, M. Ryś, Warszawa 1999.
- Piasecki K. (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2009.
- Rostowska T., *Aktywność zawodowa małżonków a jakość ich życia* [w:] *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, red. T. Rostowska, Warszawa 2009.
- Rostowska T., *Wpływ migracji zarobkowej na jakość życia rodzinnego* [w:] *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, red. T. Rostowska, Warszawa 2009.
- Stecz J., *Praca socjalna*, Warszawa 2008.
- Tyszka Z., *Nielatwe problemy rodziny współczesnej*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1999, nr 3.
- Tyszka Z., *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa* [w:] *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Warszawa 2003.
- Tyszka Z., *Socjologia rodziny*, Warszawa 1974.
- Ura E., Ura E., *Prawo administracyjne*, Warszawa 2006.
- Winiarski M., *Od opieki do wsparcia społecznego*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1999, nr 5.
- Ziemska M., *Wpływ przemian funkcji rodziny na socjalizację dzieci* [w:] *Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, Warszawa 1979.
- Zięba-Zafucka H., *System organów państwowych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2005.
- Żurek A., *Orientacje na mikrostrukturę a rodzina* [w:] *Rodzina współczesna*, red. M. Ziemska, Warszawa 2001.

Źródła prawa

- Europejska Karta Społeczna z dnia 18 października 1961 r. (DzU z 1999 r., nr 8, poz. 67).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (DzU nr 78, poz. 483).
- Konwencja o Prawach Dziecka z dnia 20 listopada 1989 r. (DzU z 1991 r., nr 120, poz. 526 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (DzU nr 9, poz. 59 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (DzU nr 16, poz. 93 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (DzU nr 88, poz. 553 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (DzU z 2002 r., nr 11, poz. 109 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (DzU nr 6, poz. 69).

Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (DzU nr 64, poz. 593 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (DzU z 2011 r., nr 149, poz. 887).

Źródła internetowe

Kaczmarek M., *Standardy prawa rodzinnego – zagadnienia prawne dotyczące dziecka i rodziny. Materiały szkoleniowe dla osób pracujących z dzieckiem i rodziną* (<http://frs.pl/materiały.php>).

<http://pl.shvoong.com/law-and-politics/1840572-prawa-cz%C5%82owieka-ochrony-praw-z%C5%82owieka/>

http://www.srk.opoka.org.pl/srk/srk_pliki/dokumenty/6-1-3.html (Raport o sytuacji polskich rodzin).

Zalecenia Sądu Najwyższego w sprawie wzmożenia ochrony rodziny (<http://prawoity.pl/wiadomosci/zalecenia-sadu-najwyzszego-w-sprawie-wzmozenia-ochrony-rodziny>).